

Život

Jan Kubica

ve 30. a 40. letech dvacátého století

v multikulturních regionech střední Evropy

na základě autobiografických próz německy
píšících autorů – Ota Filip, Horst Bienek
a další

**Život ve 30. a 40. letech
dvacátého století
v multikulturních regionech
střední Evropy**

na základě autobiografických próz německy
píšících autorů – Ota Filip, Horst Bienek
a další

Jan Kubica

Olomouc 2016

Recenzenti: prof. PhDr. Ludvík Václavek, CSc.
PhDr. Eva Maria Hrdinová, Ph.D.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv
a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní
odpovědnost.

1. vydání

© Jan Kubica, 2016

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2016

DOI: 10.5507/pdf.16.24450452

ISBN 978-80-244-5046-9 (online : PDF)

ISBN 978-80-244-5045-2 (print)

Věnuji své ženě Gabriele.

Obsah

Úvod	7
1 / Ota Filip a Horst Bienek.....	10
Ota Filip	10
Horst Bienek	12
2 / Rodinné prostředí	15
Ostrava očima Oty Filipa.....	15
Horst Bienek a jeho Horní Slezsko a Hlívce	22
3 / Dětství a mládí v době války	33
Ota Filip	33
Horst Bienek	54
4 / Poválečné období	99
Ota Filip	99
Horst Bienek	134
Ztráta vlasti u Oty Filipa	159
5 / Další autoři	169
Úvod	169
Frank Sikora	173
Eva Althammer-Švorčíková	196
Hubert Sigmund	222
Gerold Tietz	250
Závěr	267
Résumé	280
Résumé	288
Résumé	297
Bibliografie.....	305
Dopisy.....	311
Výběrové bibliografie autorů.....	311
Další studijní literatura	313
Výběrový jmenný rejstřík.....	316

Úvod

Život ve třicátých a čtyřicátých letech dvacátého století je tématem mnoha knih – románů, autobiografických románů, případně autentických výpovědí německy píšících autorů. Je to téma především generace pamětníků, kterých se toto složité období týká, ať už byli v inkriminované době seniory, dospělými nebo dětmi.

Toto období je nedílnou součástí česko-německých vztahů. Oblast střední Evropy však v sobě zahrnuje na relativně malém území poměrně velký počet států, jejichž příhraniční regiony spojují často hranice více než dvou států. Proto tato práce pojednává o dvou autorech, kteří pocházejí z pohraniční oblasti dnešního Moravskoslezského kraje a Katovického vojvodství – Otovi Filipovi a Horstu Bienkovi – dříve se v tomto regionu stýkaly hranice Moravy a Horního Slezska.

Tito autoři reprezentují literární vyprávění a v této práci se budeme zabývat hlavně jejich prózami s autobiografickými prvky neboli literárními autobiografiemi. Vedle textů těchto autorů zohledníme také texty dalších stejně či podobně zaměřených autorů, autorek, pamětníků, publicistů a historiků.

Téma života ve zmíněném historickém regionu ve třicátých a čtyřicátých letech dvacátého století vyplyne tedy nejen z literárního vyprávění, ale i ze spontánního vyprávění pamětníků (orální historie) a z odborných historiografických textů.

Všechny výše uvedené druhy vyprávění souvisejí, každý podle svého zaměření, více či méně, se vzpomínkami, tedy s minulostí. Velmi výstižně se, podle našeho názoru, k tomu vyjádřila Michaela Peroutková: *„Náš každodenní život je od minulosti oproštěn jen zdánlivě, neboť do něj neustále zasahují vzpomínky na minulé události. To, jak jim rozumíme a jaký postoj k nim zaujímáme, ovlivňuje náš současný život i naše představy a přání vztahující se k době budoucí.“*¹

¹ PEROUTKOVÁ, Michaela: Vyhánání. Praha 2008, 13.

Tento citát nám ukazuje význam vzpomínání a důležitost poznání minulosti a právě těmito fenomény se zabývá také tato práce.

Orální historii vysvětluje Peroutková jako „[...] *způsob vhledu do minulosti* [, který] *skýtá fenomenologické osvětlení minulých událostí, jehož zdrojem je zkušenost. Orální historie vychází ze zkušeností a zážitků lidí, kteří nám ve svých výpovědích zprostředkovávají uplynulé události a často nabízejí jiný obraz minulosti než historikové. Jeho součástí jsou osobní vzpomínky na rodinné zázemí, na prostředí, kde pamětníci vyrůstali, a na prožité vztahy. Tyto individuální příběhy odkrývají každodenní život, náladu a mentalitu tehdejší doby a v neposlední řadě i životní postoje a názory tehdejších lidí.*“²

Z této citace mimo jiné vyplývá, že literární vyprávění zahrnuje také prvky orální historie, protože literáti jsou vedle své profese také „obyčejnými lidmi“, tedy pamětníky, kteří mají potřebu se podělit o své zážitky, dojmy a traumata s ostatními. Často nalezneme v jejich textech každodenní rodinný život a lidi z blízkého okolí (sousedy, spolužáky, učitele, služební) s jejich náladami, charakterovými rysy a politickou orientací.

Peroutková srovnává orální a literární vyprávění následovně: „*Srovnatelný fenomenologický vhled nám ale může poskytnout též literární tvorba, zejména beletrie. I ona zprostředkovává minulé zkušenosti a umožňuje nám nahlédnout do tehdejších mentálních světů. Literární dílo má mimetický charakter, což znamená, že ve svém ztvárnění napodobuje lidský svět v celé jeho složitosti. Čím více se literární příběh přiblíží otázkám lidského bytí a lidskému zápolení, tím je poutavější a hodnotnější. Literární příběh vykresluje lidské životy ve všech jejich modalitách, a poskytuje nám tak obraz světa, ve kterém se sice momentálně nenacházíme, ale s nímž jsme lidsky spjati.*“³

U výše uvedených autorů je možno říci, že autenticita jejich literárních autobiografií je do určité míry ovlivněna fabulací, a tak autenticita jejich textů „ztrácí na hodnotě“ vlivem fantazie (srov. KUBICA 2010: 101).

² PEROUTKOVÁ, Michaela: Vyhnutí. Praha 2008, 14–15.

³ PEROUTKOVÁ, Michaela: dtto, 15.

Ota Filip a Horst Bienek patří k jedné generaci – oba autoři se narodili v roce 1930, a je tedy možno říci, že zažili aktivně druhou světovou válku. Oba ve svých textech popisují život krátce před válkou a během ní. Hlavním tématem poválečného období je u O. Filipa odsun Němců a H. Bienek popisuje odchod z rodných Hlivic v Horním Slezsku do německé Východní zóny. V první až čtvrté kapitole budeme sledovat jejich osudy v tematicky zaměřených oddílech (rodinné prostředí, dětství a mládí za války, poválečné období).

V páté kapitole se budeme zabývat dalšími autory, jejichž texty rovněž tematizují předválečné a válečné poměry, ztracený domov, případně traumatické zážitky z divokého odsunu nebo odsunu.

Dříve než se dostaneme ke kapitolám, ve kterých budeme srovnávat jednotlivá životní období výše uvedených autorů a především jejich reflexi v autobiografických prózách, následují krátké medailony.

1 / Ota Filip a Horst Bienek

Ota Filip

Ota Filip se narodil v roce 1930 ve Slezské Ostravě do česko-polské rodiny. Jeho otec Bohumil byl českého původu a provozoval kavárnu. Filipova matka, Marie Filipová (roz. Mikolajczyk), pocházela z Polska.

V roce 1936 začal Filip chodit ve Slezské Ostravě do české školy, kterou musel o tři roky později změnit na školu německou, protože jeho otec v té době přijal německou národnost. Filip tenkrát ještě neuměl německy a vnímal nové školní prostředí jako nepřátelské, spolužáci se mu smáli a toto trauma pak opakovaně zpracovává ve svých prózách i publicistice.

Filip pokračoval ve studiu od roku 1940 na německém gymnáziu v Moravské Ostravě a v roce 1944 přestoupil jako hostující žák na české gymnázium v Praze na Žižkově. Zde se zase potýkal s českou gramatikou. Fenomén vícejazyčnosti se stal jedním z určujících témat jeho raných děl (KUBICA 2009: 1).

Po maturitě v roce 1948 začal Filip pracovat jako sportovní redaktor deníku *Mladá fronta* v Praze. Kvůli svému buržoaznímu původu sloužil v letech 1951–1953 u jednotek PTP a v roce 1953 se oženil s Marií Ledvinovou. O rok později se jim narodil syn Pavel.

V letech 1954–1956 pracoval Filip jako redaktor okresních novin *Budovatel Podbořanska*. Další dva roky strávil jako redaktor Československého rozhlasu Plzeň v Karlových Varech a zároveň v Praze studoval dálkově žurnalistiku, kterou dokončil v roce 1962.

V roce 1957 byl Filip z rozhlasu propuštěn kvůli udržování písemného styku se Západem. V témže roce se Filipům narodila dcera Hana a v následujícím roce se stěhují z Podbořan do valašské obce

Střelná. Filip nastoupil na místo redaktora okresních novin ve Valašských Kloboukách.

O dva roky později se rodina přestěhovala do Slavičina (opět na Valašsku), kde Filip získal místo redaktora časopisu místního zbrojního závodu *Zbrojovka*. V roce 1961 byl Filip označen za „buržoazně-dekadentního jedince“ a z tohoto důvodu byl také propuštěn z redakce.

Filip si v této době intenzivně dopisuje s německými literáty Horstem Bienkem a Gertrud Fussenegger a začíná psát pro exilový tisk a pro rádio *Svobodná Evropa*.

V letech 1964–1965 pracoval Filip jako stavbař v Kopřivnici a v této době začal, údajně z dlouhé chvíle, psát svůj první „ostravský“ román *Cesta ke hřbitovu* (1968). V této autobiografické próze autor živě popisuje společenské poměry v Ostravě od počátku války do jejího konce. Ostravsko bylo do roku 1945 multikulturním regionem, kde vedle sebe žili Češi, Němci, Poláci a Židé. Národnostně pestré je také rodinné prostředí, ve kterém vyrůstá hlavní hrdina Jan Haboň – autor se s touto postavou částečně identifikuje a poukazuje zejména na rozdílnosti mezi jednotlivými členy rodiny – politické a sociální. Můžeme říci, že mikrosvět Haboňovy rodiny svým způsobem reflektuje „velký svět“ ostravské společnosti.

Druhý „ostravský román“ *Nanebevstoupení Lojzka Lapáčka ze Slezské Ostravy* napsal autor až po osmnáctiměsíčním trestu odnětí svobody, který mu byl vyměřen za údajné podvracení republiky. Kniha vyšla ovšem nejdříve v Německu pod titulem *Die Himmelfahrt des Lojzek aus Schlesisch Ostrau* v roce 1973 a česky o rok později v exilovém nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem a v disidentské edici Petlice v Praze ve stejném roce.

Také v autobiografickém románu se Filip identifikuje s postavou Lojzka. Tato kniha zasahuje ve srovnání s prvním „ostravským“ románem delší časové období, a to od roku 1928 do šedesátých let dvacátého století.

Především tyto dvě autobiografické prózy budou východiskem pro sledování životních osudů Oty Filipa.

Ota Filip byl po propuštění sledován StB a v roce 1974 byl vyzván k vystěhování na Západ, a tak v červenci téhož roku vycestoval s rodinou do Spolkové republiky Německo a usadil se v Mnichově, kde hned začal pracovat jako novinář a lektor v nakladatelství S. Fischer. Od roku 1999 žije v Murnau v Horním Bavorsku.

Horst Bienek

Horst Bienek se narodil v roce 1930 v Hlivicích v dnešním Polsku jako nejmladší syn do rodiny německy mluvících Horních Slezanů. Měl pět sourozenců, jeho otec byl strojuvůdcem a matka vyučovala příležitostně hru na klavír. Rodina žila do roku 1945 v Hlivicích (něm. Gleiwitz) – toto město se po rozdělení Horního Slezska v roce 1921 nacházelo na hranici německé a polské části této oblasti. Bienkovi rodiče uměli také polsky, a tak bylo jeho dětství ovlivněno dvěma jazykovými prostředími.

Po příchodu sovětské armády do Hlivic byl Bienek údajně nuceně nasazen na demontážní práce v místním průmyslu, který se stal válečnou kořistí.

V roce 1946 Bienek odešel do Köthen/Anhalt v tehdejší německé Východní zóně a začal se věnovat literatuře.

V roce 1948 získal autor společně s Christou Reinig literární cenu pro mladé autory v soutěži východoněmeckého Kulturního svazu (Kulturbund). O rok později pracuje jako praktikant v redakci listu *Tagespost* v Postupimi.

V této době také vydal Alfred Kantorowicz Bienkovu první drobnou prózu v jednom z posledních čísel časopisu *Ost und West* a Bienkovy básně vyšly v časopise *Sinn und Form*, který redigoval Peter Huchel (GREGOR-DELLIN 1990: 185, 187).

Od roku 1951 byl Bienek žákem Bertolda Brechta v Berliner Ensemble, a v témže roce je zatčen německou státní bezpečnostní službou (SSD) a předán sovětské NKVD. Po sedmiměsíční vyšetřovací vazbě byl v roce 1952 odsouzen sovětským vojenským soudem

kvůli údajné protistátní činnosti na pětadvacet let nucených prací v sibiřském táboře Workuta. Z tábora je propuštěn v roce 1955 díky amnestii a odchází do Spolkové republiky Německo.

Autor pracoval nejprve od roku 1957 jako redaktor literárního vysílání Hessenského rozhlasu ve Frankfurtu nad Mohanem a o rok později začal vydávat s Hansem Platschekem časopis *blätter und bilder* (URBACH 1990: 239–240).

Od roku 1962 žil Bienek v Mnichově, kde se stal lektorem nakladatelství dtv (Deutscher Taschenbuch Verlag) a v témže roce vydal knihu rozhovorů s patnácti soudobými literáty (např. H. Böll, G. Grass, M. Frisch, M. L. Kaschnitz, F. Dürrenmatt, K. Zuckmayer).

V roce 1969 vyšla autorovi kniha *Die Zelle* (Cela), ve které zpracoval svůj pobyt ve vyšetřovací vazbě v padesátých letech. V této době také začal přemýšlet o literárním zpracování svého dětství v Horním Slezsku.

O pět let později vydal Bienek první román tzv. hlivické tetralogie (Gleitwitzer Tetralogie) pod názvem *Die erste Polka* (První polka). Při práci na této knize autor zjistil prostřednictvím korespondence s Otou Filipem, že tento také pracuje na svém autobiograficky laděném „ostravském“ románu *Cesta ke hřbitovu*, a tak se oba autoři vzájemně povzbuzují (KUBICA 2010: 20–21).

Poslední díl tetralogie vyšel v roce 1982. Horst Bienek zemřel v Mnichově v roce 1990.

Hlivická tetralogie zahrnuje časové období od vypuknutí druhé světové války do jejího konce. Autor sleduje osudy středostavovské německy mluvící hlivické rodiny Piontků, vedle ní si také všímá života jiných rodin z různých společenských vrstev nejen z německého, ale i polského prostředí. Hlivice jsou tedy podobně jako Ostrava multikulturním městem.

Román *Die erste Polka* se odehrává v jednom dni – prvního září 1939, kdy právě fingovaným přepadením hlivického rozhlasového vysílače začíná druhá světová válka. Druhý díl *Septemberlicht* (Záříjové světlo) tematizuje dramatické období prvních dnů války. Třetí díl *Zeit ohne Glocken* (Čas bez zvonů) se odehrává také v jednom dni –

na Velký pátek v roce 1943, kdy jsou snímány zvony pro potřebu válečného průmyslu, a poslední díl *Erde und Feuer* (Země a oheň) obsahuje poslední fázi války, kdy rodina Piontků prchá před Rudou armádou.

Bienek se v těchto autobiografických prózách střídavě ztotožňuje s několika postavami.

Především z hlivické tetralogie budou pocházet citace, které ilustrují autorovo dětství a mládí.

2 / Rodinné prostředí

Ostrava očima Oty Filipa

Rodinné prostředí Oty Filipa bylo středostavovské – jeho otec Bohumil provozoval kavárnu v areálu nové ostravské radnice, kde pracovala také Filipova matka Marie. Tento rodinný podnik je hlavním místem děje Filipova prvního „ostravského“ románu *Cesta ke hřbitovu* a v tomto smyslu je výstižnější název německé verze této knihy z roku 1972 *Das Café an der Straße zum Friedhof* (Kavárna u cesty ke hřbitovu).

Filipův otec se hlavně vlastním úsilím vypracoval na prosperujícího podnikatele, což ovlivnilo jeho pragmatické politické postoje. To potvrzuje autor ve svém autobiografickém románu *Sedmý životopis* (2000) a také ve své prvotině v dialogu se štamgastem a českým fašistou Houžvou: „Víte, pane Houžva, škrtil táta hlas, my živnostníci sloužíme všem, všem stejně poctivě; my nehledíme ani vpravo ani vlevo [...]“

[Houžva:] *buď proti nám, nebo s námi, ale kdo by se postavil proti, s tím z a t o č í m e, my například víme, pokračoval pan Houžva, že bratr vaší ctěné paní je komunista...“⁴*

Z ukázky vyplývá, jaké různé postoje mohl kavárníkův syn Jan, tedy autor sám,⁵ sledovat ve svém nejbližším okolí. Strýc Franta často

⁴ FILIP, Ota: *Cesta ke hřbitovu*. Ostrava 1990, 16.

⁵ K autobiografičnosti se vyjadřuje František Valouch následovně: „Lze-li mluvit o určité autostylizaci, pak právě tato postava je nepochybně uměleckou inkarnací prožitků, pocitů a obav z doby mládí, autor stejně jako vypravěč prožíval v těchto letech své nejnámavější období, časové a životní horizonty se zde v mnohém překrývají, nicméně bylo by ošidné tvrdit, že jde o autobiografickou projekci.“ (VALOUCH 1993: 4–5) Podle našeho názoru, zejména po přečtení Filipova *Sedmého životopisu*, lze považovat postavu Jana Haboně za částečně autobiografickou.

K autobiografičnosti *Sedmého životopisu* se vyjadřuje také Jiří Urbanec: „[...] v knize *Sedmý životopis*, který nazval ‚románem‘, ačkoliv první část je dosti

svou sestru, Janovu matku, navštěvoval, a tak mohl být Jan svědkem sporů mezi podnikatelem a levicově orientovaným proletářem: „*Táta se s Frantou, maminičným bratrem, nesnášel a oba měli k vzájemné averzi hned několik podložených důvodů: Franta byl pro tátu jen docela obyčejný flákač, jemuž se nechce dělat, a hledí si proto jen holek a politiky, což byla pravda. A Franta ze svého třídního hlediska strany bolševiků měl také kus pravdy: táta byl pro něho zbohatlík, odrodilec, nepřítel dělnické třídy, protože největší nepřátelé dělnické třídy jsou ti, kdož se z ní vyšvihli.*“⁶

Vzhledem k tomu, že rodiče tráví většinu dne v kavárně, splývá do určité míry rodinné prostředí s rodinným podnikem, ve kterém tráví mnoho času také jejich syn, a tak na něho působí i kavárenské prostředí. Dokládá to následující citát: „*Nejvíc jsem se naučil od našich štamgastů, kdepak v gymnáziu, tam do nás hustili vědomosti, s nimiž bych v lokále asi neuspěl; když byla v lokále řeč o politice, tak jsem moc dobře a pozorně poslouchal; bolševici, ale těch k nám nechodilo moc, jen tu a tam se někdo objevil, velebili Stalina, kolektivizaci zemědělství, proklínali zrádce, co je v Moskvě soudili – a jakýsi agrárník, nájemce velkostatku kdesi za městem, řval vzteky při těch řečech, benešovec hledal kompromis, zastánci Führera Adolfa Hitlera pronášeli hesla, že chtějí domů do říše, Gajdovi černokošiláci se sesedli v rohu, blýskali očima a tvářili se sveřepě, ale všichni do jednoho pili tátovo víno [...]*“

[...] *táta, dobrý duch podniku, ochotný vyslechnout všechny: zanícené bolševiky, vypasené agrárníky, nafoukané benešovce, uřvané henleinovce i vyžrané fašisty.*“⁷

Mikrosvět Janovy rodiny je doplněn prostředím rodinné kavárny, která mu svým způsobem supluje vnější svět, a vzhledem k pragmatickému přístupu jeho otce se Jan může seznámit se všemi aktuálními tendencemi v ostravské společnosti.

Štamgasti otcovy kavárny nepředstavují jen světonázorovou, ale také multikulturní pluralitu – katolický farář Kempf konvertoval od judaismu, soukromé hodiny němčiny dává Janovi sudetoněmec-

podrobná autobiografie, teprve druhá polovina týkající se padesátých let je zčásti fikcí.“ (URBANEC 2005: 24).

⁶ FILIP, Ota: Cesta ke hřbitovu. Ostrava 1990, 16.

⁷ FILIP, Ota: dtto, 22.

ký intelektuál Klimesch a po vypuknutí války podnik pravidleně navštěvuje říšský Němec, Sturmbannführer SS Berger (KUBICA 2004: 8).

K postavě otce ještě ocitujeme výrok F. Valoucha: *„To, jak válka pokřivila lidské charaktery a jak z nich učinila poddajné nástroje strachu a konformismu, Filip sugestivně zobrazil v postavě vypravěčova otce, majitele kavárenského lokálu. Tato postava je jako vyjmuta z rejstříku morálně zpustošených lidí, jimž jedinou mírou prospěchu je způsob, jak odrat svého bližního, případně jak si zakalkulovat do ziskové bilance i jeho odchod na onen svět.“*⁸

Dalším rysem multikulturality je vícejazyčnost. Jak bylo výše uvedeno, v Ostravě se komunikovalo česky, německy, polsky a v jidiš.⁹ Jan se pohybuje především v česko-německém a částečně i v polském jazykovém prostředí, jak ukazuje i následující citát: *„V zásadě byla naše ulice vedoucí ke hřbitovu demokratické zařízení, nejen svou funkcí, protože každý jí jednou musel projít v černém za rakví nebo ho tudy vezli naposledy do velké brány, kterou se jen vcházelo, ale i svým, řekl bych národnostně harmonickým uspořádáním. Bydleli tady všichni: Němci, Češi, několik ‚vaserpoláků‘ a židů i pan Arturo Caire, Ital a majitel konkurenčního podniku ‚U brány‘.“*¹⁰

Také další citát nám ukáže, jak se spontánně rozvíjela vícejazyčnost mezi dětmi, které, když si chtěly spolu hrát, musely více méně ovládat dva jazyky: *„V ulici to bylo zařízení tak, a bylo to velmi prospěšné, že kluci kolem šesti sedmi mluvili plyně německy i česky, tedy: němečtí kluci se nutně museli naučit česky a my zase německy; nebyla to nijak zvlášť elegantní němčina, co jsem tehdy znal, na uhlazenost vyjadřování se v partě příliš velký ohled nebral, ono šlo v podstatě o čistě funkční jazyk, schopný vyjádřit, že ten nebo onen je vůl nebo osel, či o možnost stručné dohody, na které zvonky budeme dnes zvonit, aby domovník měl vztek.“*¹¹

⁸ VALOUCH, František: První román Oty Filipa – Cesta ke hřbitovu. In: Tvar 4, 2. 12. 1993, 4–5.

⁹ V Moravské Ostravě žilo v roce 1930 asi 125 000 obyvatel, z toho 73,65 % Čechů a Slováků, 0,37 % Poláků, 17,35 % Němců, 1,81 % židů (JIŘÍK, PITRONOVÁ 1967: 434).

¹⁰ FILIP, Ota: Cesta ke hřbitovu. Ostrava 1990, 49.

¹¹ FILIP, Ota: dtto, 49.

Janovi tato „funkční“ němčina zjevně postačovala, ovšem pocházel ze středostavovské rodiny solidního kavárníka a střední třída v té době zjevně považovala za nutné ovládat německý jazyk na určité „solidní“ úrovni. A tak Janovi rodiče zajistili svému synovi soukromou výuku: „*Když maminka zjistila katastrofální stav mé němčiny, posílala mě pilně za panem Klimeschem, abych se něco od něho přiučil. [...]*

Nejedno odpoledne jsme tak spolu proseděli a rozprávěli o všem možném a aniž bych pozoroval, osvojoval jsem si pomalu a natrvalo způsob mluvy pana Klimesche, trochu jsem v němčině i ráčkoval, naučil jsem se písničku ‚Am Brunnen vor dem Tore‘ a zpívám ji dodnes a je mi při ní docela hezky a smutno; a než přešel rok, mluvil jsem pěknou němčinou, že se mě začali kluci z dobrých německých rodin stranit; mluvil jsem totiž příliš vybraně.“¹²

Z tohoto citátu také vyplývá, že i „pěknou“ němčinu si Jan osvojil spontánní a zábavnou formou a zároveň uspokojil potřebu svých rodičů, kteří si tak chtěli upevnit svůj společenský status.

Díky dvěma štamgastům z Anglie, jejichž hovorům Jan naslouchal a kteří ho naučili několik slov, se dostal k dalšímu cizímu jazyku, což opět podpořili i jeho rodiče: „*To mi bylo necelých osm let, do lokálu začali chodit dva angličtí inženýři ze železáren a pili mnoho kořalky; celé odpoledne proseděli za velkými plachtami novin, že by do nich zabalili celý náš chladicí pult; těm Angličanům dělalo náramný špás, že po nich opakuju kdejakou anglickou nadávku, ale brzy se smát přestali a naučili mě několik slovíček, což mi dělalo radost a mamince taky, takže mi najala učitele angličtiny; takový hromotluk žid to byl, učil na dívčím gymnáziu, ale za tři roky, než ho potom ve čtyřicátém roce gestapo sebralo, mě naučil docela slušně anglicky.“¹³*

Díky další příležitosti se mohl Jan naučit i rusky a jeho strýc – komunista Franta s výukou začal, a tak si Jan osvojil několik slovíček a naučil se azbuku. Janův otec však tomu nepřál, protože jako živnostník komunisty neměl rád a když mu jednoho dne někdo v kavárně odcizil peněženku, obvinil z krádeže přítomného Frantu

¹² FILIP, Ota: dtto, 50.

¹³ FILIP, Ota: Cesta ke hřbitovu. Ostrava 1990, 50.

a ruštinu svému synovi zakázal. Při této příležitosti byl Jan svědkem další „lekce“ na téma kapitalismus a komunismus, která vyplynula z vypjaté výměny názorů mezi Janovým otcem a strýcem, který byl obviněn z krádeže peněženky: „Ven, bolševiku, zloději, zařval otec.

*Pane kavárníku, řekl Franta klidně, když se vám ztratila včera ta šrajtofle s penězi, tak vás ujišťuji, že jsem to neukradl já a nenechám se proto urážet, ale až vám po revoluci zaberem celý lokál a vás pošleme do kolchozu, abyste si vydělával poctivou prací na své živobytí, nebo vás šoupneme na Sibiř, pak se k tomu přidám – ano, to udělali bolševici!*¹⁴

K tomuto citátu můžeme doplnit údaj, že KSČ měla v městské části Slezská Ostrava, kde v té době rodina bydlela, po posledních předválečných volbách v roce 1935 největší zastoupení. V rámci celé Ostravy se v zastupitelstvu umístila KSČ na třetím místě za Československou sociálně demokratickou stranou dělnickou a Německou volební pospolitostí.¹⁵

Závěrem můžeme říci, že hlavní postava – vypravěč, se kterým se autor částečně ztotožňuje, byl formován středostavovským živnostenským prostředím a díky možnosti pozorování štamgastů se mohl seznámit s různými politickými postoji. Toto prostředí je také výrazně ovlivněno multikulturním charakterem Ostravska, který ve společenském i všedním životě ovlivňuje hlavně vícejazyčnost.

V pasáži věnované O. Filipovi zmiňujeme, že v době, kdy psal svůj první „ostravský“ román, si o tom dopisoval s H. Bienkem, který v té době pracoval na první části své hlivické tetralogie *Die erste Polka*, a oba se tak navzájem při psaní podporovali. Svědčí o tom i nedatovaný dopis, který Filip napsal pravděpodobně v zimě roku 1966. V něm se snaží Bienka při psaní povzbudit, a dále se mu svěříje, jaký volí přístup při psaní svého románu (KUBICA 2010: 20–21):

¹⁴ FILIP, Ota: dtto, 51.

¹⁵ Konkrétní počty hlasů jednotlivých stran: Čsl. sociálně demokratická strana dělnická (14 881), Německá volební pospolitost (12 201), KSČ (6888), Čsl. strana národně socialistická (6719), Národní sjednocení (6119), Čsl. strana lidová (4166), Strana židovská (2793), Čsl. Živnostensko-obchodnická strana středostavovská (2761), Národní obec fašistická (2594), Volební skupina nepolitická (1483), Německá sociálně demokratická strana dělnická (1252) (JIRÍK, PITRONOVÁ 1967: 445, 501).

„Ich will immer eine ganz genaue und persönliche Aussage schreiben – darum mache ich mir diese Sache schwer. Doch das ist der einzig richtige Weg – für mich.“¹⁶

Ostrava byla ve třicátých letech dvacátého století nejen průmyslovým, ale také kulturním a multikulturním centrem. Radovan Lipus k tomu píše: *„Toto město totiž nebylo ve své historii nikdy ,pouze‘ hornickým městem, ale také místem, kde před druhou světovou válkou maloval Oskar Kokoschka, hráli Igor Stravinskij, Sergej Prokofjev nebo Paul Hindemith. Své plány a projekty zde realizovali architekti a urbanisté evropského formátu – Erich Mendelsohn, Camillo Sitte, Wunibald Deininger a další. Z domácích se do tváře města výrazně zapsali bratři Šlapetové, Kamil Hilbert, Josef Gočár, Karel Kotas, Bohuslav Fuchs atd. To mimo jiné výmluvně dokazuje, že tu kromě zjednodušeně vnímané masy horníků a hutníků vždy byla dostatečně početná vrstva obyvatel nejen solventních, ale také umělecky vysoce náročných.“¹⁷*

V roce 1932 vycházelo v tomto městě 117 periodik a z toho bylo 36 s politickým zaměřením. Z těchto politických periodik bylo 26 českých, 1 slovenské, 6 polských a 3 německé. Z 81 nepolitických periodik bylo 50 českých, 2 slovenské, 5 polských a 11 německých (JIŘÍK, PITRONOVÁ 1967: 480).

Vedle Národního divadla moravskoslezského bylo druhou stálou divadelní scénou divadlo německé, které vedl Spolek německého divadla. Obě scény však sídlily v budově Národního divadla moravskoslezského, což vyústilo do sporu, po němž obdržela německá scéna od města Moravské Ostravy subvenci, která umožnila zřízení stálého jeviště v Německém domě (JIŘÍK, PITRONOVÁ 1967: 482).

K situaci ostravských divadelních scén se kriticky vyjadřuje Lipus: *„Jak dokazuje divadelní almanach z roku 1929, zmocnili se Češi inkriminované budovy specifickým způsobem, v němž jim velice pomohla ,blahovolná passivita‘ úředníků Správní komise. Netřeba dodávat, že takovýto ,zápas‘ nemůže být ,vítězně vybojován‘ (jak by se na dramatickou*

¹⁶ FILIP, Ota: dopis, zima 1966?, Bayerische Staatsbibliothek, München.

„Stále chci napsat zcela přesnou a osobní výpověď – proto si tuto věc ztěžuji. Přesto je to – pro mne – ta jediná správná cesta.“ (překl. aut.)

¹⁷ LIPUS, Radovan: Scénologie Ostravy. Praha 2006, 17–18.

situaci slušelo), ale ‚úspěšně vyřízen‘ ... Výsledek byl jediný – Češi žádnou ‚novou budovu pro české divadlo‘ ve městě příštích 80 let nepostavili – byť byla dokonce vypsána (a zajímavě oblesaná!) architektonická soutěž. Theaterverein se musel spokojit s divadelním sálem v Německém domě, který byl těsně po druhé světové válce zcela zbytečně zbořen a beze zbytku rozebrán. V důsledku zápasu o jedno jeviště je tak dnes vlastně Ostrava o dvě potenciální divadla chudší...“¹⁸

Kromě časově do nedávné doby dovedené kritiky situace ostravských divadel obsahuje tento citát poválečný odmítavý postoj českého etnika k projevům němectví.

Hmatatelným projevem multikulturality v Ostravě byly spolkové národní domy jednotlivých ostravských etnik – český, německý a polský. Německý byl, jak výše zmiňuje Lipus, po válce zbořen. V bývalém Českém národním domě dnes sídlí Divadlo Jiřího Myrona a v bývalém Polském domě je v současné době umístěn hotel (LIPUS 2006: 22–24).

Ke kulturnímu životu patřily také ostravské kavárny. Za všechny zmíníme kavárnu Elektra v centru Ostravy, kterou navštěvovali ostravští i mimoostravští herci. Patřili k nim mezi jinými i Jan Werich s Jiřím Voskocem, kteří byli hosty Františka Čepka, děda herce Petra Čepka (LIPUS 2006: 66).

Lipus k osobě Františka Čepka cituje ve své knize *Scénologie Ostravy* z monografie Jaroslava Vostrého o Petru Čepkovi. Z citátu vyplývá, že F. Čepek byl nejen kavárníkem, ale i politicky a publicisticky činným: „*František Čepek byl důležitým činitelem sociálně demokratické strany, která měla v dělnické Ostravě za první republiky vedoucí postavení. Byl šéfredaktorem ostravského sociálnědemokratického Ducha času (jednoho z nejvýznamnějších a nejrozšířenějších periodik z těch 117, která v obvodu policejního ředitelství Moravská Ostrava ve třicátých letech vycházela), a také nájemcem kavárny Elektra v Hornickém domě.*“¹⁹

Informace v tomto citátu také doplňují výše uvedená fakta o zastoupení politických stran a o situaci politického tisku v Ostravě.

¹⁸ LIPUS, Radovan: *Scénologie Ostravy*. Praha 2006, 25.

¹⁹ LIPUS, Radovan: dtto, 66 podle VOSTRÝ, Jaroslav: Petr Čepek, Talent a osud. Praha 1996, 5.

Horst Bienek a jeho Horní Slezsko a Hlívce

Horst Bienek pochází stejně jako Ota Filip ze středostavovské rodiny, která však sociálně patří spíše do nižší střední třídy. Otec byl strojevedoucí, kvůli astmatu však předčasně penzionován (BIENEK 1986: 59).

Bienkova matka, kterou autor označuje za energickou a lehce excentrickou osobu, vyučovala hru na klavír, sama nejraději hrála Chopina a příležitostně vystupovala v městském divadle v Hlivicích jako pěvkyně (BIENEK 1987: 7).

Bienkova otce můžeme částečně ztotožnit s postavou Franze Ossadnika, který je také strojevedcem a jeho rodina je v kontaktu s rodinou Piontků, kteří stojí v centru dění celé hlivické tetralogie. Bienkova matka se podobá postavě Valesky Piontek, učitelky klavíru, která vyučuje hře na klavír talentovanou Ullu – dceru z rodiny Ossadníků. Autora je možno identifikovat s několika postavami tetralogie – Joselem, synem Valesky a Leo Maria Piontek nebo s Andreasem, synem Anny a Franze Ossadnik. Ludwig Harig k tomu píše: *„Den Büchern vorangestellt lesen wir den Satz: ‚Personen und Handlung des Buches sind frei erfunden. Vielleicht auch nicht.‘ Die ‚vielleicht – auch – nicht‘ erfundene Person kann gut und gerne der junge Josel Piontek sein, der sich so aufmerksam mit Dostojewski beschäftigt, oder womöglich auch Andreas Ossadnik, der auf eine eigenartige Weise die Leiden Christi nachleben möchte; diese ‚vielleicht – auch – nicht‘ erfundene Person ist für mich jedenfalls Horst Bienek selbst, denn er ist ja, der von verlorener Kindheit, von verschwundenem Paradies erzählt.“*²⁰

Postava Josela je svým zaměřením na literaturu zjevně blízka autorovi, který se k tomu sám vyjadřuje ve třetí osobě: *„Im Boro-*

²⁰ HARIG, Ludwig: Gleiwitz am Kilimandscharo. In: Horst Bienek. Aufsätze, Materialien, Bibliographie. Ed. Tilman URBACH, München 1990, 83–89, zde 86. *„Románům vždy předchází věta: ‚Osoby a děj jsou vymyšleny. Snad také nikoliv.‘ Tato ‚snad také nikoliv‘ vymyšlená postava může být dost dobře mladý Josel Piontek, který se tak pozorně zabývá Dostojevským, nebo případně také Andreas Ossadnik, který svým zvláštním způsobem chce prožít Kristovo utrpení; touto ‚snad také nikoliv‘ vymyšlenou postavou je pro mne každopádně samotný Horst Bienek, protože on je tím, kdo vypráví o ztraceném dětství, o ztraceném ráji.“* (překl. aut.)

*mäus-Verein konnte er für fünf Pfennige Bücher ausleihen, und er las alles in jener Zeit, was ihm unter die Hände kam, am liebsten Sir John Retcliffe und Zane Grey und Dostojewski, und die wunderlichen Reden eines Mannes, der Zarathustra hieß.*²¹

Na postavě Andrease Bienek ukazuje velký vliv katolické víry, která je zjevně pevnou součástí hornoslezské identity: Při vzpomínkách na své dětství postavil katolicismus na první místo před sexualitu a fašismus – pojmy, kterými své dětství vymezil (BIENEK 1987: 8).

Autor se také ztotožňuje s postavou židovského básníka Arthura Silbergleita, autentické postavy, která představuje tragický osud židovského etnika v době národního socialismu. Walter Dimter k tomu píše: *„Mit nie nachlassender Dezenz geht Bienek nun im Schatten des jüdischen Dichters durch die Stadt seiner Kindheit.*“²²

Ke skutečnosti, že se Bienek ztotožňuje s více postavami, sám poznamenal: *„In den Gleiwitzer Romanen, die eine Kindheit beschreiben im Krieg, meine Kindheit, verstecke ich mich in zahlreichen Figuren, vor allem in Halbwüchsigen, die ich mir immer wieder aufs Neue erfand. Um nicht ich selbst sein zu müssen? In ihnen allen ist etwas von mir. Und in ihnen allen ist nichts von mir. Ich bin da und entziehe mich. Ich porträtiere einen andern und meine mich. Ich zeige einen andern vor und bin es (vielleicht).*“²³

²¹ BIENEK, Horst: Das allmähliche Ersticken von Schreien. Sprache und Exil heute. Münchner Poetik-Vorlesungen. München 1987, 11.

„Ve spolku Boromäus si mohl za pět feniků půjčovat knihy, a v té době četl všechno, co mu přišlo pod ruku, nejraději autory jako Sir John Retcliffe a Zane Grey a Dostojevský, a podivuhodné promluvy muže, který se jmenoval Zarathustra.“ (překl. aut.)

²² DIMTER, Walter: Der Autor, der in vielen Stimmen spricht. Zur Dichterpräsenz in Horst Bieneks *Gleiwitzer Tetralogie*. In: Horst Bienek. Aufsätze, Materialien, Bibliographie. Ed. Tilman URBACH, München 1990, 70–81, zde 79.

„S neutuchající úctou kráčí Bienek ve stínu židovského básníka městem svého dětství.“ (překl. aut.)

²³ BIENEK, Horst: Das allmähliche Ersticken von Schreien. Sprache und Exil heute. Münchner Poetik-Vorlesungen. München 1987, 19.

„V hlivických románech, které popisují dětství za války, mé dětství, se ukrývám v početných postavách, především v těch nedospělých, které jsem si vždy znovu vymýšlel. Abych nemusel být sám sebou? V každé z nich je něco ze mne. A v žádné z nich není ze mne nic. Jsem v nich přítomen a vzdaluji se jim. Portrétuji někoho jiného a míním tím sebe (snad).“ (překl. aut.)

Z tohoto výroku vyplývá nejen běžná skutečnost, že se spisovatel „schovává“ za více postav, ale také naléhavá potřeba odstupu od určitých traumatických zážitků z válečného období, kterým se budeme věnovat v kapitole *Dětství a mládí v době války*.

Podobně jako v případě Filipovy rodiny i v té Bienkově se vyskytovala dvojjazyčnost, kterou však autor „nezdědil“. Jak jsme již naznačili v úvodu, Bienkovi rodiče ovládali němčinu a polštinu, protože to vyplývalo z regionu, ve kterém žili. Bienek k tomu poznamenává: „*Der Vater, ein Lokomotivführer der preußischen Staatsbahn, zog nach der Volksabstimmung in Oberschlesien im Jahre 1921 aus dem kleinen Städtchen Lublinitz, das jetzt zum polnischen Lublinice wurde, in eine aufstrebende Stadt gleich hinter der neugezogenen Reichsgrenze, nach Gleiwitz.*“²⁴

Nedlouho po tomto plebiscitu došlo ke Třetímu polskému povstání, které vypuklo 3. května roku 1921. Den předtím proběhla velká stávka, které se zúčastnilo 80% dělnictva v Horním Slezsku a do 5. května obsadili povstalci území po Cosel (Kedzierzyn–Kozle) a Ratiboř. Do Horního Slezska pronikají jednotky Freikorps „Oberland“ z Bavorska a dochází k protiúderu. Následuje bitva u Annaberku (21. 5.) a u Coselu (4. 6.). Poláci se dostávají až ke Hlivicím, kde jsou zastaveni neutrálními Francouzi. Dne 20. října dochází k dělení Horního Slezska („Ženevský diktát“) (BIENEK 1986: 48–49).

Bienkův otec se tedy přizpůsobil novým poměrům po dělení Horního Slezska a přesídlil do jeho německé části.

Přirozenou dvojjazyčnost líčí Bienek u postavy Valesky v první části hlivické tetralogie *Die erste Polka*. Valeska také pochází z malého města ve východní části Horního Slezska, kde se hovořilo polsky: „*Valeska war in einer kleinen Stadt an den Ufern eines Flusses aufge-*

²⁴ BIENEK, Horst: Das allmähliche Ersticken von Schreien. Sprache und Exil heute. Münchner Poetik-Vorlesungen. München 1987, 7.

„*Otec, strojvůdce pruské státní dráhy, se přestěhoval po referendu v roce 1921 z malého městečka Lublinitz v Horním Slezsku, které se teď stalo polskými Lublinicemi, do rozvíjejícího se města hned za nově vytyčenou říšskou hranicí, do Hlivic.*“ (překl. aut.)

Tento plebiscit se konal 21. 3. 1921 a z 1 186 758 platných hlasů se přihlásilo k Německu 60,3% obyvatel a 39,7% k Polsku (BIENEK 1986: 48–49).

wachsen, in deren östlichem Teil polnisch gesprochen wurde, über den Fluß hinweg auf der westlichen Seite, wo sie zu Hause war, hauptsächlich deutsch, jenes breite, die Konsonanten rollende und die Lippen nach unten ziehende Deutsch, das mit vielen polnischen Wörtern durchsetzt war, aber sich nach dem deutschen Satzbau richtete, worauf man gerade in ihrer Familie stolz war, denn die meisten Leute dieser Gegend balancierten ihre Sätze halb in der deutschen, halb in der polnischen Syntax, und denen gegenüber fühlten sie eine gewisse Überlegenheit, die sie freilich nicht hervorkehrten – denn der Vater, als Tuchhändler, war auf sie als Kunden angewiesen –, oder jedenfalls nur ganz selten, bei besonderen Gelegenheiten, in amtlichen Gesprächen bei Behörden etwa oder am Sedanstag, oder wenn Besuch aus dem Reich da war.“²⁵

Z tohoto citátu vyplývá, že i v rodině Valesky stejně jako v rodině kavárníka Haboně ve Filipově autobiografickém románu znamenalo ovládnání nehovorové němčiny určitý společenský status, který Valesčín otec jako obchodník potřeboval. Měl obchod se sukнем nedaleko hranice mezi německou a polskou částí Horního Slezska, a tak ovládnání obou jazyků bylo pro jeho obrat důležité: „Valeskas Vater war Tuchhändler, und wenn sein Laden auch auf der westlichen Seite war, so kamen doch zahlreiche Leute von drüben zu ihm, um etwas Besonderes zu kaufen, englischen Tweed oder französische Seidenwaren [...] Im Laden sprach er Polnisch genauso fließend wie Deutsch, ja er konnte, wenn mehrere Kunden da waren, ganz rasch, inmitten des Satzes, von der einen Sprache in die andere fallen. Valeska hatte das immer bewundert [...]“²⁶

²⁵ BIENEK, Horst: Die erste Polka. München 1990, 100.

„Valeska vyrostla v malém městě, které se rozkládalo na březích jedné řeky. Ve východní části se hovořilo polsky, za řekou na západní straně, kde bydlela, se hovořilo hlavně německy, a to takovou němčinou, která drmolí souhlásky a stahuje rty. Tato němčina byla proložena mnoha polskými slovy, ale řídila se německou syntaxí, na což byla Valesčina rodina hrdá, protože většina zdejších lidí balancovala svými větami napůl mezi německou a napůl mezi polskou syntaxí, a oproti nim pociťovala Valesčina rodina jistou nadřazenost, kterou však přirozeně nedávala najevo – protože otec jako obchodník se sukнем byl závislý na zákaznících – nebo se tak projevovala jen velmi zřídka, při zvláštních příležitostech, při jednáních na úřadech nebo při výročí bitvy u Sedanu, nebo když přijela návštěva z říše.“ (překl. aut.)

²⁶ BIENEK, Horst: Die erste Polka. München 1990, 102.

„Valesčín otec byl obchodníkem se sukнем, a i když byl jeho obchod na západní straně, přesto přicházelo mnoho lidí k němu z druhé strany, aby nakoupili něco zvláštního,

Obdiv Valesky k dvojjazyčnosti jejího otce pramení hlavně z toho, že ona, stejně jako Bienek, tuto schopnost neovládá.²⁷ Pozoruhodné je také diferencované užívání němčiny a polštiny v Bienkových vzpomínkách na matku (vzhledem k tomu, že autor na sebe vzpomíná ve třetí osobě, jsou takto zmiňovány i děti): „[...] und trat gelegentlich sogar im Stadttheater als Sängerin auf, um das Haushaltsgeld etwas aufzubessern und die Kinder in solche Kleider zu stecken, daß sie nicht aussahen wie aus der Hultschinsky-Siedlung, sondern wie aus der vordem Weststadt – und sie achtete drauf, daß sie deutsch fluchten und polnisch beteten – beides fragmentarisch.“²⁸

Z tohoto citátu vyplývá nejen to, že děti alespoň lámaně ovládaly polštinu, ale také snaha matky se alespoň oblečením přiblížit vyšší střední třídě.

V následující citaci se dozvíme, že ještě za Bienkova dětství probíhala procesí dvojjazyčně v duchu zásady, že víra nezná hranic: „Prozessionen hinter Kirchenfahnen zum Annaberg und nach Piekary, mit deutschen und polnischen Wallfahrtsliedern – denn der eine Anbetungsort war deutsch, der andere polnisch, doch beide waren katholisch.“²⁹

anglický tvíd nebo francouzské hedvábí [...] V obchodě hovořil polsky stejně plynně jako německy, dovedl dokonce, když zde bylo více zákazníků, velmi rychle uprostřed věty, přejít z jednoho jazyka do druhého. Valeska to vždy obdivovala [...].“ (překl. aut.)

²⁷ Vícejazyčnost v obchodech byla běžná také v Ostravě, sám autor této stati si vzpomíná, jak jeho babička, narozená v roce 1908, vyprávěla, že většina obchodníků reagovala jazykem, ve kterém zákazník pozdravil – tedy česky, německy nebo polsky.

²⁸ BIENEK, Horst: Das allmähliche Ersticken von Schreien. Sprache und Exil heute. Münchner Poetik-Vorlesungen. München 1987, 7.

„[...] a vystupovala dokonce příležitostně v městském divadle jako pěvkyně, aby o něco vylepšila domácí rozpočet a aby děti mohla navléci do takových šatů, které by nesvědčily o tom, že vypadají jako ze čtvrti Hultschinsky, ale jako z panské čtvrti Západní město – a dbala na to, aby nadávaly německy a modlily se polsky – obojí lámaně.“ (překl. aut.)

²⁹ BIENEK, Horst: Das allmähliche Ersticken von Schreien. Sprache und Exil heute. Münchner Poetik-Vorlesungen. München 1987, 8.

„Procesí kráčející za chrámovými korouhvemi k Annabergu [Gora Swietej Anny] a do města Piekary s německými a polskými poutními písněmi – protože jedno zastavení bylo německé a druhé polské, ale obě byla přece katolická.“ (překl. aut.)

Další zajímavý příspěvek k vícejazyčnosti v Horním Slezsku nám přináší scéna z románu *Die erste Polka*, v níž vystupuje také Andreas, Joselův bratranec, který na přechodnou dobu bydlí u Piontků, protože jeho otec ovdověl a hledá nové bydlení. Andreas pochází z Breslau (Wrocław) – metropole Dolního Slezska a hornoslezské Hlívce jsou pro něho neznámým provinčním městem. Nezvyklým zážitkem je pro něho v této oblasti běžná dvojjazyčnost. Sleduje hovor dvou dvou místních žen, kterému rozumí jen zčásti: „*Kaum hatte er sich von ihnen abgewandt, fielen die beiden Frauen wieder in eine ihm fremde Sprache, es war Polnisch, er hörte jedenfalls das Wort Wojna heraus, das kannte er schon.*“³⁰

Andreas se seznamuje s Ullou Ossadnik, která přitom umravňuje poblíž si hrající malé děti, které se perou a nadávají si polsky, a ona přitom také plyně přechází do polštiny: „*Schluß damit! schimpfte jetzt Ulla wirklich. Und auf deutsch.*

Ist das polnisch, wie du mit ihnen redest? staunte Andreas.

Ja, sagte Ulla, das verstehn die besser.

Und woher kannst du das?

Och, das kann hier jeder. Ulla machte das eher verlegen.“³¹

Tento citát nám ukazuje, podobně jako v případě pasáže z Filipova „ostravského“ románu (viz s. 17, cit. 11), že dvojjazyčnost je při dětských hrách naprosto přirozená.

Na závěr k dvojjazyčnosti Horního Slezska ještě poznámka od H. W. Sabaise: „*Man war diessseits der Grenze wohl deutsch, manchmal sogar übertrieben deutsch, aber doch anders als die Deutschen, und man wußte es, war stolz darauf. Man sprach polnisch oder jedenfalls einen polnischen Dialekt auf den Dörfern, der hieß Wasserpolnisch, eigent-*

³⁰ BIENEK, Horst: *Die erste Polka*. München 1990, 119.

„*Sotva se od nich odvrátil, přešly obě ženy opět do jemu neznámého jazyka, byla to polština, slyšel každopádně slovo wojna, které již znal.*“ (překl. aut.)

³¹ BIENEK, Horst: dtto, 120.

„*A už dost!, zlobila se teď skutečně Ulla. A to německy. Je ten jazyk, kterým s nimi mluvíš, polština?, divil se Andreas. Ano, řekla Ulla, té rozumějí lépe. A jak to, že umíš polsky? Ále, polsky tady umí každý. Ulla byla přitom trochu rozpačitá.*“ (překl. aut.)

lich Oderpolnisch, in den Städten hingegen sprach man ein etwas hartes Deutsch.“³²

Z tohoto citátu vyplývá, že se v Horním Slezsku hovořilo německy spíše ve městech a na venkově buď polsky nebo „vaserpolsky“ neboli „oderskopolsky“, což je vlastně směs polštiny a němčiny. V poznámce je uveden fragment makarónského písňového textu, který je velmi podobný naší písni *Pes jitrničku sežral*.³³

Otec Josela, Leo Maria Piontek, je fotografem a na konci prvního dílu hlivické tetralogie umírá, vzhledem k tomu, že děj tohoto románu trvá jeden den, můžeme říci, že vliv na jeho syna vyplývá ze vzpomínek. Josel tedy přichází každý den k posteli umírajícího a vzpomíná na to, co spolu prožili: „[...] so hatte er ihn gern in Erinnerung, als er ihn beim Photographieren begleiten durfte, draußen, bei den Türmen, wenn er, eingezwängt in seinen schwarzen Salonik, mit langen ausgreifenden Bewegungen die Entfernungen maß, die Geräte auf- und abbaute und immer neue Perspektiven suchte, und er ihm geduldig irgend etwas nach, das Stativ, eine Platte, ein Stück Holz, manchmal auch nur seine Freude, dabeisein zu dürfen.“³⁴

³² SABAIS, Hans Winfried: Bieneks epischer Schauplatz. In: Bienek lesen. Materialien zu seinem Werk. Ed. Michael KRÜGER, München 1980, 50–63, zde 53. „Lidé na této straně hranice tedy tíhli k němectví, někdy až přespříliš, ale přece jen jinak než Němci, a to se vědělo, a lidé na to byli hrdí. Lidé zde hovořili polsky nebo každopádně polským dialektem na venkově, říkalo se tomu vaserpolština, vlastně oderská polština. Ve městech se naproti tomu mluvilo poněkud tvrdou němčinou.“ (překl. aut.)

³³ BIENEK, Horst: Beschreibung einer Provinz. Aufzeichnungen. München 1986, 129.

*Ein Piesz kam in die Kuchnia
und stahl dem Koch ein Chlyb
da nahm der Koch Widoka
und tat den Piesz zabitsch*

*Pes přišel do kuchyně
a ukradl kuchaři chléb
a když to kuchař zjistil
tak rovnou psa zabil (překl. aut.)*

³⁴ BIENEK, Horst: dtto, 28.

„[...] tak na něho rád vzpomínal, když ho mohl doprovázet při fotografování, venku, když fotil věže, byl oblečen do tmavého obleku a dlouhými rozmáchlými pohyby měřil vzdálenosti, stavěl a skládal fotoaparáty a stále hledal nové perspektivy, a Josel mu

Autor se částečně ztotožňuje také s otcem románové postavy Josela, který byl fotografem – Bienkovi byla blízká záliba ve fotografování. Kromě svých kolegů spisovatelů navštěvoval v ateliérech také své známé výtvarné umělce, kterým fotografoval ruce (BIENEK 1990: 225).

Než se dostaneme k charakteristice města Hlivity, uvedeme několik údajů k oblasti Slezska, případně Horního Slezska, které Bienek často zmiňuje. Bienkovo Horní Slezsko je dnes vlastně historickým pojmem, protože v současné době již fakticky neexistuje. Slezsko jako takové mělo v minulosti multikulturní charakter a tento ráz neztratilo ani v současnosti. Je to dáno, mimo jiné, jeho zeměpisnou polohou: *„Schlesien als Region spielte und spielt für Polen (vor allem wirtschaftlich und politisch) eine außergewöhnlich wichtige Rolle. Schlesisches Gebiet gibt es allerdings nicht nur in Polen; kleine Teile davon befinden sich auch in Deutschland und Tschechien. Das schlesische Gebiet in Polen besteht aus Oberschlesien, Niederschlesien und aus dem Oppelner Schlesien.“*³⁵

Hlivity leží nedaleko Katovic, které jsou v současné době hlavním městem Slezského vojvodství.³⁶

trpělivě vždy s něčím pomohl – se stativem, s fotografickou deskou, s kouskem dřeva, někdy s ním jen sdílel radost, že mohou být spolu.“ (překl. aut.)

³⁵ TRZCIELIŃSKA-POLUS, Aleksandra: Schlesien – das Migrationsland. In: Migration in Geschichte und Gegenwart. Ed. Rudolf WICHARD, Frankfurt am Main 2006, 85–98, zde 85.

„Slezsko jako region hrál a hraje v Polsku (především hospodářsky a politicky) mimořádně důležitou roli. Oblast Slezska se nerozkládá jen v Polsku; malé části se nacházejí také v Německu a Česku. Polská oblast Slezska se skládá z Horního a Dolního Slezska a z Opolského Slezska.“ (překl. aut.)

³⁶ TRZCIELIŃSKA-POLUS, Aleksandra: Schlesien – das Migrationsland. In: Migration in Geschichte und Gegenwart. Ed. Rudolf WICHARD, Frankfurt am Main 2006, 85–98, zde 85. *„Nach der polnischen Verwaltungsreform, d.h. ab dem 1. Januar 1999, wurde Schlesien in drei Regionen – Wojewodschaften – geteilt: die schlesische Wojewodschaft mit der Hauptstadt Katowice (Kattowitz), die niederschlesische Wojewodschaft mit der Hauptstadt Wroclaw (Breslau) und die Oppelner Wojewodschaft mit der Hauptstadt Opole (Oppeln).“*

„Podle polské správní reformy, tj. od 1. ledna 1999, bylo Slezsko rozděleno do tří regionů – vojvodství: Slezské vojvodství s hlavním městem Katovicemi (Katowitz), Dolnoslezské vojvodství s hlavní městem Vratislaví (Breslau) a Opolské vojvodství s hlavním městem Opolí (Oppeln).“ (překl. aut.)

V minulosti tato hraniční oblast střídala své majitele, a patřila tedy k různým státním útvarům Polska, Čech, Rakouska, Pruska a Německa.³⁷

Ve srovnání s údaji o velikosti ostravských etnických skupin, které se definovaly převážně podle jazyka, uvádí H. W. Sabais, že obyvatelstvo Hlivic bylo ve třicátých letech dvacátého století jazykově smíšené (SABAIS 1980: 50). Sám si je ovšem vědom problematickosti jazyka jako kritéria etnické příslušnosti: „[...] ,*Selbst die Sprache, sonst Bindung und Ausdruck volklichen Bewußtseins, verliert im Grenzland ihre Geltung. Ein Mensch, der mühsam deutsch radebrecht, erklärt: Ich bin ein Deutscher, ein anderer, der geläufig und rein deutsch spricht: Ich bin Pole. Eheleute, Eltern und Kinder, Geschwister bekennen sich zu verschiedener Nationalität.*‘ Das las ich bei Otto Utitz in dem Buch ,*Oberschlesien, Aus einer Geschichte.*‘ [...]“³⁸

Tento citát názorně vystihuje charakter nejednoznačnosti jazyka pro určení etnika v pohraniční oblasti, jak jsme se již o tom přesvědčili ve výše uvedených pasážích o vícejazyčnosti v Bienkově rodině, a tedy také u jeho románových postav.

V jiném zdroji však nalezneme, že po plebiscitu v březnu roku 1921 se ze 40 000 odevzdaných hlasů v tomto městě hlásilo 32 000

³⁷ TRZCIELIŃSKA-POLUS: dtto, 86. „*Schlesien war seit Jahrhunderten Grenzgebiet. Die staatliche Zugehörigkeit dieser Region änderte sich im vergangenen Jahrtausend mehrfach. Es gehörte zeitweise zu Polen, zu Böhmen, zu Österreich, zu Preußen und zu Deutschland. Hier regierten einst die Piasten, die Luxemburger (für kurze Zeit auch die Jagiellonen), die Habsburger und die Hohenzollern. Immer aber war Schlesien Randgebiet des jeweiligen Staates, zu dem es gerade gehörte.*“

„*Slezsko bylo po staletí pohraniční oblastí. Státní příslušnost této oblasti se několikrát změnila v průběhu minulého tisíciletí. Slezsko patřilo určitý čas k Polsku, Čechám, Rakousku, Prusku a k Německu. Vládli zde Piastovci, Lucemburkové (krátký čas také Jagelonci), Habsburkové a Hohenzollernové. Slezsko bylo ale vždy okrajovou oblastí právě toho státu, ke kterému momentálně patřilo.*“ (překl. aut.)

³⁸ SABAIS, Heinz Winfried: *Bieneks epischer Schauptz.* In: *Bienek lesen. Materialien zu seinem Werk.* Ed. Michael KRÜGER, München 1980, 50–63, zde 57. „[...] ,*Řeč sama o sobě, která je jinak vazbou a výrazem národního uvědomění, ztrácí v pohraniční oblasti tuto funkci. Člověk, který sotva mluví lámaně německy, o sobě prohlašuje: jsem Němec, druhý, který hovoří plynně a čistě německy, tvrdí: jsem Polák. Manželé, rodiče a děti, sourozenci se hlásí k různým národnostem.*‘ To jsem četl v knize *Otta Utitze ,Horní Slezsko, Z dějin.*‘ [...]“ (překl. aut.)

k německému etniku a 8 558 k polskému, přičemž v roce 1925 žilo v Hlivicích přes 81 000 obyvatel (BIENEK 1986: 36).

Když si uvědomíme, že jen v Moravské Ostravě v roce 1930 žilo asi 125 000 obyvatel (viz s. 17, pozn. 9), vidíme, že byly Hlivice ve srovnání s ostravskou aglomerací o poznání menším městem, které však mělo s Ostravou mnoho společného. Hlivice a jejich blízké okolí byly hutním a hornickým průmyslovým centrem.

Toto město však mělo i bohatý kulturní život. Vycházely zde v letech 1828–1945 dle nákladu nejúspěšnější noviny Horního Slezska *Der Oberschlesische Wanderer* (GRÖSCHEL 1993: 40).³⁹

Další významný deník *Oberschlesische Volkstimme* (1875–1939) reprezentuje v Horním Slezsku nejvlivnější stranu Centrum, která je výrazně katolicky zaměřená (GRÖSCHEL 1993: 97).⁴⁰

V souvislosti s výše zmíněnou katolickou stranou uvádíme volební výsledky v Horním Slezsku z roku 1932. Na prvním místě byla katolická strana Centrum před NSDAP a Komunistickou stranou (SABAIS 1980: 54).⁴¹

Důležitou kulturní institucí bylo hlivické divadlo (Gleiwitzer Stadttheater), postavené v roce 1900. Jeho scéna byla původně součástí Hornoslezského zemského divadla (Oberschlesisches Landestheater) s hlavním sídlem v Bytomi (Beuthen). Později se postupně osamostatnilo jako Hornoslezské činoherní divadlo města Hlivice (Oberschlesisches Schauspieltheater der Stadt Gleiwitz) a z Bytomi přijížděl hostovat operní a operetní soubor (BIENEK 1986: 75).

³⁹ Byly to liberální noviny s nákladem 40 000 v roce 1932.

⁴⁰ Tyto katolické noviny měly náklad 26 500 v roce 1932.

⁴¹ SABAIS, Hans Winfried: *Bieneks epischer Schauplatz*. In: *Bienek lesen. Materialien zu seinem Werk*. Ed. Michael KRÜGER, München 1980, 50–63, zde 54. „Bei den letzten freien Reichstagswahlen 1932 erhielt das katholische Zentrum 238 000 Stimmen, die NSDAP 178 000, die Kommunisten 112 000, die Sozialdemokraten 61 000, die Deutschnationalen 53 000 Stimmen.“ „Při posledních svobodných volbách do říšského sněmu v roce 1932 získalo katolické Centrum 238 000 hlasů, NSDAP 178 000, komunisté 112 000, sociální demokraté 61 000, Německá nacionální strana 53 000.“ (překl. aut.)